

Aleksandar R. Miletić

ZORAN ĐINĐIĆ I IDEOLOŠKE KONCEPCIJE VREMENA, 1986–1993.¹

SAŽETAK

Članak rekonstruiše stavove koje je Zoran Đinđić zauzimao u odnosu na najuticajnije političke i ideološke sisteme tokom njegovog disidentskog perioda (1986–1989) i u početnom periodu profesionalnog bavljenja politikom (1990–1993). Uz kritičko sagledavanje postojeće literature razmatrana su njegova opredeljenja prema: doktrini socijalizma na vlasti, (neo)liberalnom svetonazoru i koncepcijama srpskog etničkog nacionalizma.

KLJUČNE REČI

Zoran Đinđić, Karl Šmit, Niklas Luman, liberalizam, nacionalizam, socijalizam, Srbija, Jugoslavija

Predmet analize ovog članka su ideološka opredeljenja i politički stavovi koje je Zoran Đinđić zastupao u javnom prostoru Jugoslavije i Srbije između 1986. i 1993. Naznačeni period je izabran jer obuhvata vreme Đinđićevog intenzivnog bavljenja problemima jugoslovenskog socijalističkog društva i države u svojstvu angažovanog intelektualca (1986–1990), kao i početni period njegovog aktivnog bavljenja politikom u uslovima višestranačja u Srbiji (1990–1993). Krajem 1993. Đinđić je faktički preuzeo vođstvo nad Demokratskom strankom (DS) što je ovde uzeto kao značajna prekretnica u njegovoj biografiji s kojom se završava vremenski okvir analize. U ovoj uslovnoj periodizaciji mogla bi se kao posebna celina izdvojiti i prva polovina 1990, kao prelazni period Đinđićevog razvoja od disidenta-intelektualca do aktivnog političara. Iako se na ovaj način postavljene tri vremenske deonice (1. disidentski period, 2. tranzicioni period, 3. period bavljenja

¹ Članak je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija RS, na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2023. godini br. 451-03-47/2023-01/200016 od 3. 2. 2023. Posvećujem ga uspomeni na Latinku Perović u znak zahvalnosti za pomoć i podršku koju je nesebično pružala meni i drugim mlađim koleginicama i kolegama iz istorijske struke. Petru Žarkoviću sa IFDT zahvaljujem na komentarima i savetima koji su pomogli da tekst bude bolji. Sve greške su samo moje.

politikom) nameću kao logičan osnov organizacije teksta, odlučio sam se ipak za tematsku strukturu rada koncentrisanu na analizu Đinđićevih koncepcija i stavova koje je zastupao u odnosu na glavne ideološke sisteme vremena: doktrinu socijalizma na vlasti (jugoslovensko samoupravljanje i real-socijalizam istočnog lagersa), (neo)liberalni svetonazor i koncepcije etničkog nacionalizma.

Od pomenuta tri ideološka sistema verovatno je najmanje kontroverzi vezano za Đinđićev postojani kritički odnos prema ideji i praksi jugoslovenskog i tzv. realnog socijalizma u navedenom periodu. S druge strane, njegova privrženost liberalizmu i protivljenje nacionalizmu koji su dugo uzimani kao podrazumevane konstante, postaju sve više predmet naučne i društvene debate. U srbijanskoj sredini, sociolog Aleksandar Molnar ima nespornu zaslugu za otvaranje debate oko uticaja koji su državno-pravne koncepcije Karla Šmita imale u formiranju ideoloških stavova Zorana Đinđića (1986–1990) i njegovih konkretnih odluka tokom bavljenja politikom (1990–2001) i sprovođenja vlasti (2001–2003). Molnar, naime, smatra da su Đinđićeva kritika jugoslovenskog socijalizma u drugoj polovini 1980-ih i njegov neideološki pragmatizam i decizionizam na vlasti bili neposredni refleksi Šmitovog antiliberalnog ustavno-pravnog učenja, koje je navodno na njega imalo presudan ideološki uticaj (Molnar 2010:250–280). Mnoge od ovih kontroverzi i često nategnutih konstrukcija već su dobrim delom razjašnjene i zatvorene u naknadnoj polemici Molnara s Vesnom Pešić na Peščaniku (2010) i u najnovijoj knjizi Mijata Lakićevića u kojoj je autor preneo i stavove filozofkinje Dunje Melčić po tom pitanju (Lakićević 2022:16, 87, 99-104, 104-107, 109, 110, 114-116, 118-120, 177, 230). Iako sam u toj diskusiji bio gotovo u svemu naklonjen rezonovanju Melčić, Pešić i Lakićevića, moram još jednom naglasiti Molnarov doprinos otvaranju i problematizovanju ovog važnog pitanja. Đinđićev liberalizam se posle Molnarove studije više ne uzima zdravo za gotovo, a svaka kontekstualizacija ovog pitanja sada iziskuje određenu meru interpretacije, analize i dokazivanja.

Stručna i javna debata oko Đinđićevog nacionalizma ili oko njegovog odnosa prema srpskom nacionalizmu takođe je u povoju. Kritički pristup ovom pitanju, bez velikih skrupula, predrasuda i bez naknadnog učitavanja, bilo je teško ostvariti zbog opterećenja koja proizilaze iz tragičnih okolnosti u kojima je Đinđić izgubio život, takođe i usled nedostatka neophodne vremenske distance koju takva analiza iziskuje. Taj svojevrsni respekt i zadržku može objasniti često apologetsko odricanje bilo kakve veze koju je Đinđić imao ili mogao imati s nacionalizmom, ali, paradoksalno, i podrazumevajući ili afirmativni odnos prema njegovoj nacionalnoj politici i 'patriotizmu'. Prvoj kategoriji pripada deo radova objavljenih u zborniku pod uredništvom Latinke Perović. Zbornik je objavljen 2006, ali je njegova

priprema započela u atmosferi neposredno nakon atentata 2003, tako da u njemu ima nužno prisutnih apologetskih i komemorativnih elemenata (Perović 2006). Međutim, čak i sa ovim razumljivim ograničenjima, neki od autora otvarali su i 'neprijatna' pitanja Đinđićevog pragmatškog i programškog nacionalizma. Ovo pitanje je dotaknuto i u uvodnom tekstu Latinke Perović (2006:39), a manje ili više detaljno problematizovano u radovima Vladimira Gligorova (2006:142-143, 148-149, 155-156), Sonje Biserko (2006:224-225) i Velimira Čurgusa Kazimira (2006:293). Zbornik kao celina, a ovi radovi posebno, i dalje su stalna tačka u pristupanju problematici životne, političke i ideološke ostavštine Zorana Đinđića.

Sličan komemorativni i apologetski narativ, ali drugačiji odnos prema Đinđićevom nacionalnom programu, nalazimo u biografiji ubijenog premijera čiji autor je istoričar Bojan Dimitrijević. Autor, naime, iznosi bogatu i vrednu faktografiju koja svedoči o Đinđiću kao političaru koji je na javnoj pozornici zastupao osnovne principe predloženog srpskog nacionalnog interesa. Dimitrijević se uglavnom suzdržavao od neposrednih vrednosnih ocena, a Đinđićev programski nacionalizam predstavljen je kao podrazumevajuća činjenica, naročito tokom prve polovine 1990-ih (2007:36-38, 48, 52, 55, 65, 71-78). Veliki nedostatak ove biografije je uslov koji je nametnuo prvobitni izdavač, naime izostavljanje kritičkog aparata u smislu neposrednog ukazivanja na izvore i literaturu koji su korišćeni. Na sličnom tragu valorizovanja Đinđićevog nacionalnog usmerenja je i istoričar Čedomir Antić koji na osnovu analize njegovog govora u Banjoj Luci 2003, nalazi da se Đinđićev politički kredo nalazio negde između srpskog patriotizma – kao odanosti državi – i nacionalizma, koji podrazumeva privrženost projektu stvaranja političke nacije. Antić smatra da je Đinđić u vreme kada je bio na vlasti, (državni) patriotizam pretpostavljao (etničkom) nacionalizmu. On ovo Đinđićevo podvajanje između nacionalizma i patriotizma vidi kao širi problem vezan za „nacionalizam srpskih reformatora”. Naime, složenost etničke disperzije i različitog političkog statusa delova srpskog naroda stvara kontekst u kojem je prema Antiću „jasno (je) da u Srbiji patriota prvo mora da bude nacionalista” (2012:17-20).

U domenu kritičke analize srpskog nacionalističkog diskursa u javnom delovanju DS i Zorana Đinđića, prvi značajni iskorak napravljen je još 1996. u radu istoričarke Dubravke Stojanović koja je tada došla do rezignirajućeg zaključka da u Srbiji početkom 1990-ih godina nije bilo relevantne političke alternative ratnom programu Slobodana Miloševića. Štaviše, njena analiza ukazivala je da ne samo da takve alternative nije bilo, već su se opozicione partije, uključujući i DS i Zorana Đinđića, utrkivale s vladajućom strankom u toj formi patriotizma (Stojanović 1996:501-530). Sledeći ovaj primer, ja sam se poduhvatio analize statistike prisustva i karaktera etničkog diskursa

u glasilima dve najznačajnije opozicione stranke u Srbiji tokom poslednje dve godine postojanja jugoslovenske države (Miletić 2022). Rezultati analize su u najvećoj meri potvrdili zaključke istoričarke Stojanović, a nadam se da mogu dodatno doprineti afirmaciji kritičkog pristupa izučavanju političke (zlo)upotrebe nacionalizma u počecima srbijanskog višestranačja.

Đinđićevi stavovi će u ovom radu biti interpretirani analizom političkog i akademskog diskursa u njegovim autorskim tekstovima i intervjuima koji su bili objavljeni u naučnim i književnim glasilima i stranačkom glasilu *Demokratija*. Osnovni cilj nije polemika sa Đinđićem ili kritičko sagledavanje njegovih stavova, već njihovo rekonstruisanje i uspostavljanje periodizacije njihovog razvoja u datom vremenskom okviru. Unapred zadati ograničeni prostor za pisanje ovog članka uslovio je da analizu važnih i velikih pitanja izložim sažeto i u širokim potezima. Nadam se da ću najveći deo ovde izvedenih stavova i analize biti u prilici da detaljnije i potpunije obrazložim tek u naknadnoj polemici koju očekujem. Ukoliko polemika izostane, svakako ostajem u obavezi da teme koje su ovde analizirane naknadno postavim u širi interpretacijski i konceptijski okvir. Pored ovog uvoda, rad se sastoji iz još pet delova. U prva dva dela biće izloženi Đinđićevi stavovi u odnosu na doktrinu socijalizma na vlasti i liberalizma, dok je u trećem i četvrtom delu analiziran njegov odnos prema srpskom nacionalizmu. Rezultati analize i zaključci biće izloženi u petom delu rada.

Kritika jugoslovenskog socijalizma i tzv. realnog socijalizma

Đinđić je smatrao da je imanentni problem socijalizma na vlasti ležao već u polazišnoj kontradikciji, u tome što on „nije trebalo da postane država, ali je na to bio prinuđen” (Đinđić 1988:198-204). Socijalistički pokret je od Marksovog vremena bio zasnovan na negaciji klasičnog koncepta države i usmeren na njeno prevazilaženje revolucionarnom tehnologijom osvajanja vlasti. Njegove vođe, srasle s idejom neprestane revolucije bile su zatečene u trenutku kada je njihov pokret trebalo da se konstituiše u državu. Đinđić sugerše da bez mnogo promišljanja, socijalizam tada pozajmljuje od liberalnog građanskog poretka čitav institucionalni dekor državnosti, parlamenata, izbora, ministarstava i njima odgovarajućih koncepcija ustavnosti, zakonitosti i suverenosti – doduše, sve to bez njihovih izvornih sadržaja, funkcije i svrhe. Đinđić smelo tvrdi da je u sistemima tzv. realnog socijalizma društveni pokret popunio mesto države, stvarajući poredak bez države, tj. ono što Đinđić naziva „ne-država” (Đinđić 1988:12, 34, 40, 45-46, 201, 207). On sugerše da od trenutka nastanka takvog poretka datiraju problemi i kontradikcije između onoga što je u klasičnoj političkoj teoriji proklamovani delokrug rada neke institucije i načina kako je ona

zasnovana u socijalističkom režimu (Đinđić 1988:102-103, 155, 200-204). To opšte mesto njegove kritike socijalizma u različitim varijantama provlači se kroz njegove tekstove objavljivane u periodu 1986–1990.

Analizirajući pojedinačne segmente socijalističke državnosti, Đinđić nalazi da su u njenim okvirima nosioci suvereniteta i ustavotvorne vlasti fiktivni, da je opseg funkcionisanja pravne države potpuno proizvoljno i arbitrarno postavljen, da proklamovani ustavi ne služe da uspostave kontrolu i ograničenje delokruga vlasti, takođe, da izbori u ovim državama ne dovode do njene preraspodele, itd. Ideološki suprotstavljena izvornim koncepcijama ustanova koje je pozajmila iz građanskog društva, „socijalistička država je otvorena protivrečnost” (1988:199). Ova Đinđićeva tvrdnja iz 1986. odnosi se kako na Jugoslaviju, tako i na ostale socijalističke zemlje. Ustavnost u socijalističkoj Jugoslaviji za Đinđića je samo „prividna”. Konfuzija postoji već na nivou klasične raspodele vlasti i kontrole između njenih različitih grana. Dok u liberalnom društvu parlament, odnosno zakonodavna vlast, konstituše vladu, tj. izvršnu vlast, u socijalizmu je obratno, naime, vlada („u metaforičkom smislu, tj. smislu političke vlasti”) obrazuje parlament. Đinđić, takođe, smatra da se većina političkih konflikata u okviru jugoslovenskog socijalističkog sistema razrešavala u „meta-ustavnom prostoru”, dakle u vaninstitucionalnom miljeu donošenja odluka, umesto u okvirima ustavom predviđenih procedura. U tom domenu realne i faktičke vlasti, odluke je donosila partija i, u mnogo značajnijoj meri, doživotni predsednik države i partije, koji je nastupao kao vrhovni arbitar unutrašnjih sporova. Njegovim odlaskom s istorijske pozornice postalo je jasno „da postojeći društveni sistem ne raspolaže sredstvima samoregulisanja, pošto ta sredstva nikada nisu izgrađivana.” Društveni konflikti tokom osamdesetih godina prošlog veka bili su „sporovi bez sudije”. „Socijalistička ne-država” nastavila je da postoji prenoseći s vremena na vreme neke od nerešenih sporova iz meta-ustavnog u ustavni prostor rešavanja. Paradoks je da se tek tu, dakle u ravni institucionalnog, očitavala sva nemoć jugoslovenske „prividne ustavnosti” (Đinđić 1988:40-41, 44, 46).

Đinđić otvara i pitanje zastupanja interesa „radnog naroda” i autentičnosti interpretacije tih interesa u okvirima socijalističkog parlamentarizma. Prema njemu, u okvirima oficijelnog sistema „pluralizma samoupravnih interesa”, interpretacija tih interesa ima nesumnjivi primat nad interesima po sebi. Opet je redosled formulisanja od bitnog značaja. Naime, interesi radnih ljudi ne obrazuju se u praksi njihove svakodnevice, već ih prethodno i unapred zadaje partijska centrala. U nastalom društvenom sklopu bilo je dozvoljeno preispitivati osnovna učenja vođa i klasika radničkog pokreta, ali nije bilo dozvoljeno dirati u jednom zadatu interpretaciju tog učenja koje je nametnuto od „autorizovanog interpretatora tih interesa” u liku

partijskih tj. političkih vlasti (Đinđić 1988:67-80). I ovde se očituje primat interpretacije, u ovom slučaju interpretacije ideologije, nad ideologijom po sebi. Đinđić ovo pitanje prisvojenog mandata ili autorizacije ironizira tako što predlaže da Institut za marksizam pri CK SKJ, kao najkompetentniji u domenu „materijalističke filozofije istorije”, treba da bude instanca na kojoj se donose najvažnije odluke u društvu (1988:72).

Predočenu svetsko-istorijsku misiju radničke klase Đinđić kvalifikuje kao iracionalni, metafizički osnov legitimacije socijalizma. Smatra da dolaškom komunizma na vlast dolazi do „provale metafizike u državu” (1988:202, 212). I na osnovu Veberove hijerarhije racionalnog delovanja, tj. tipologije društvenog delovanja u odnosu na sadržaj racionalnog u njima, Đinđićeva socijalistička (ne)država ne kotira se visoko. Naime, funkcionisanje takve države svakako ne pripada modelu ciljno-racionalnog delovanja, zato što se u njoj društvene vrednosti, sredstva i ciljevi delatnosti ne postavljaju i ne preduzimaju u skladu s predočenim posledicama delovanja. Socijalistička racionalnost stoga „u osnovi” pripada Veberovom vrednosno-racionalnom modelu, a zapravo u praksi inklinira u potpunosti tradicionalnom modelu društvenog delovanja u kojem se racionalno sagledavaju još samo sredstva delovanja, dok su ciljevi (vlast radničke klase), vrednosti (komunizam, emancipacija) i posledice (društvene i ekonomske) delovanja potpuno izvan racionalnog rasuđivanja. To je ujedno i najmanje racionalni model društvenog delovanja na osnovu čega Đinđić socijalistička društva smešta na razvojni nivo pred-modernih društava (1988:157-159, 161). U sistemu subordinacije vlasti koja u zemljama real-socijalizma počiva na ličnoj obavezi i lojalnosti, a politička uprava (nomenklatura) ima karakter staleža, Đinđić vidi elemente semi-feudalizma i refeudalizacije (1988:90, 209).

Đinđić često podvlači da su ustavne reforme gotovo nezamislive u uređenju koje je u osnovi neustavno i u kojem ne vladaju osnovni principi pravne države (1988:38). Kao primer tih anomalija i kontradikcija imanentnih jugoslovenskom socijalizmu, on navodi službena obrazloženja koja su iz vrhova srpske partije i države dolazila 1987. sa ciljem uvođenja vanrednog stanja na Kosovu. Đinđić skreće pažnju da oficijelna frazeologija u Beogradu događaje na Kosovu kvalifikuje kao „kontrarevoluciju”, a istovremeno, u široj interpretaciji, ti kontrarevolucionarni događaji navodno dovode do suspenzije osnovnih ljudskih prava i zakonitosti u toj pokrajini. Sledeći logiku oficijelnog govora proizlazi da će suzbijanjem kontrarevolucije (i konsekventno – ponovnim uspostavljanjem revolucionarnog poretka) biti uspostavljena istovremeno i pravna država na Kosovu. Problem je, nalazi Đinđić, samo u tome što su načela zakonitosti i zaštite ljudskih prava na najneposredniji način suprotstavljena konceptu revolucije kao stanja koje treba da bude uspostavljeno. On se dalje poigrava ovom kontradikcijom,

metaforom o Kosovu koje bi uvođenjem vanrednog stanja trebalo da postane svojevrsna „pravna oaza Jugoslavije”, dakle jedini i privilegovani deo zemlje u kojem će nakon poraza kontrarevolucije zavladati revolucionarni sistem zasnovan na sistemu pravne države i zakonitosti (Đinđić 2013:16-19).

Klasični liberalizam, (ordo)liberalizam ili (socijalni) liberalizam?

Đinđićevo afirmisanje osnovnih načela političkog i ekonomskog liberalizma u tekstovima koje je objavljivao u periodu 1986–1990, čini se neupitno i samorazumljivo. Njegova kritika socijalističkog društva i države izložena u prethodnom delu ovog rada gotovo uvek je sadržavala i podrazumevanu ili eksplicitnu afirmaciju konkurentskog modela građanske liberalne demokratije. To ističe i sociološkinja Vesna Pešić kada tvrdi da je „Đinđić bio jedan od retkih jugoslovenskih filozofa koji je tokom osamdesetih godina branio liberalnu poziciju konstitucije moderne države, i sa te pozicije analizirao stanje 'raspadanja' jugoslovenske državne zajednice” (Pešić 2012:76). Kao kontrapunkt društvu i državi samoupravnog socijalizma i real-socijalizma, Đinđić je isticao „građansku” tj. „ustavnu i pravnu državu” koja se razvila u „zapadnoevropskim zemljama”; na nekoliko mesta Đinđić čak koristi i sintagme „savremeno društvo” i „postojeći svet” kada govori o zapadnoevropskim zemljama. Problem sa državama tzv. realnog socijalizma bio je u tome što su sve one nastale u realnom svetu, a ne u nekoj predočenoj socijalističkoj civilizaciji. U tom, postojećem svetu, organizacioni okvir društva je građanska država, tj. ustavna i pravna država zasnovana na formalizovanim procedurama i ličnim pravima građana. Dok građanska država, smatra Đinđić, nudi „stare odgovore na stara pitanja”, socijalistička (ne-) država zasnovana je na metafizici i fiktivnim i hipotetičkim predstavama suverenosti i institucija (1988:34, 61-62, 67-69, 82, 107-109, 115, 146-147, 152, 155-6, 160, 199, 203, 206-208).

Kada je socijalističke države smeštao na najniži nivo Veberove hijerarhije racionalnog društvenog delovanja (vidi gore), Đinđićev uporedni model racionalnosti bile su građanske ili nacionalne države koje, smatra on, počivaju na ciljno-racionalnom načinu društvenog delovanja. Takođe, kada je za države real-socijalizma tvrdio da strukturom i karakterom pripadaju pred-modernim društvima, referentni model organizacije modernog društva za njega je bila građanska pravna država. Đinđić je smatrao i da promovisanje ograničene tržišne ekonomije u socijalizmu, ili tipično jugoslovenski zahtev „za više tržišta”, ne podiže značajno lestvicu racionalnosti tom modelu države, jer širem društvenom sistemu nedostaju komponente političkog tržišta, koje donosi konkurenciju i institucionalnu kontrolu.

Vrednosti i norme koje služe kao orijentiri društvenog delovanja u socijalizmu su metafizički utemeljeni, a pritom institucionalno čvrsto konstituisani, što prema Đinđiću dovodi do blokade socijalnog učenja (o racionalnom korišćenju raspoloživih resursa) i do društvene neuroze na kolektivnom nivou (1988:153, 156-159, 163).

Đinđić je u tekstovima objavljenim u knjizi *Jugoslavija kao nedovršena država* insistirao na primatu opštih građanskih, tj. osnovnih, ličnih ili subjektivnih prava nad „bezličnim” pravima (konkretna, kolektivna i druga prava). Ustavna i pravna država koju Đinđić preporučuje nezamisliva je bez uspostavljanja tog primata. Tek kada su lična prava „besprekorno” zagarantovana i zaštićena, može se otvarati pitanje ostvarivanja drugih prava, npr. pitanja kolektivnih prava, teritorijalne autonomije, federalnih ingerencija itd. (Đinđić 1988:12, 108-109, 118-119, 126, 213-214). Pešić takođe Đinđićev koncept subjektivnih prava stavlja u središte njegovog liberalizma kao predohrane protiv „homogenizovanja ’onog individualnog’” i garancije ostvarivanja demokratije kao „pluralizma socijalnih interpretacija” (Pešić 2012:78-79). Konsultujući ove pojedinačne tvrdnje i konstatacije, Đinđić bi se mogao bez mnogo nedoumica smatrati pristalicom klasičnog liberalnog svetonazora. Ključ za kompleksnije razumevanje Đinđićevog liberalizma pruža njegov članak o osnovnim pravima, objavljen 1987. u časopisu *Theoria*. Tekst (Đinđić 2013:23-54) je napisan pod značajnim uticajem društveno-sistemske teorije Niklasa Lumana i njegove knjige o osnovnim pravima (1974:38-52). Đinđić tu sledi Lumana u odbacivanju prirodno-pravne koncepcije osnovnih prava kao metafizički zasnovanom sistemu vrednosti koji fiksira, tj. zaustavlja širenje tih prava. Naime, osnovna ljudska prava postaju relevantna tek u kontekstu njihove normativne kodifikacije, a i ta normiranost nije fiksirana, već podleže procesu neprestane reinterpetacije unutar sistema. Za glavnog medijatora ove reinterpetacije Luman je označio ustavni sud (1974:23, 38-40, 167, 207), a Đinđić preuzima tu konstrukciju u pomenutom članku (2013:25-30, 42-43, 45). Predstavu ustavnog suda kao „čuvara ustava” Đinđić neposredno preuzima i od nemačkog pravnika Roberta Aleksija (Đinđić 2013:45). Pešić je takođe izričita u pogledu Đinđićevog odbacivanja prirodno-pravnog i bilo kog drugog ’metafizičkog’ utemeljenja osnovnih prava (Pešić 2012:76-77, 79).

Lumanov uticaj na Đinđića ogleda se i u njegovom odbacivanju „dogme” o imanentno individualnom (asocijalnom) karakteru osnovnih prava. Osnovna prava ne postoje van zajednice i zato je neophodno njihovo sagledavanje u sociološkom, a ne metafizičkom kontekstu (Luhmann 1974:38, 43-49, 201-216; Đinđić 2013:25-26, 30-32, 35-38). Luman se u tom kontekstu pozivao na Dirkema koji je prvi ukazao na potrebu institucionalne podrške individualizmu, tj. na neophodnost institucionalne (dakle: državne) zaštite

individualnih prava (1974:49). U 20. veku se ovo naročito odnosilo na zaštitu korpusa tzv. pozitivnih prava, uglavnom iz domena socijalne države ili države blagostanja. Osnovna prava, od Magna karte pa nadalje, istorijski su bila samo tzv. negativna prava, tj. prava koja su pojedincu pružala zaštitu od uticaja društva ili države (Đinđić 2013:27-28, 33-34). Pozitivna prava, kao što je pravo na socijalnu zaštitu ili zdravstvenu negu, naprotiv, iziskuju aktivnu državnu intervenciju. Iz te perspektive, asocijalnost osnovnih prava koja insistiraju na atomizovanoj individui gubi svoju relevantnost. Đinđić koji sve ovo usvaja i integriše u sopstvene koncepcije svakako se ne može smatrati klasičnim liberalom u smislu njegovog nepristajanja uz prirodno-pravne koncepcije negativnih osnovnih prava. Treba, međutim, napomenuti da je potpuno odbacivanje koncepta pozitivnih prava u poslednjih nekoliko decenija rezervisano samo za najradikalnije pristalice liberalizma, koji se, poput Valtera Bloka danas, ili Žaka Ruefa, određuju kao anarho-liberali. Đinđić bi se, kao nemački student i shodno opredeljenjima koja je zastupao u predstranačkom periodu (1986–1990), mogao svrstati negde između nemačkih varijanti ordoliberalizma i socijalnog liberalizma.

Neophodno je napomenuti da Đinđićeva recepcija Lumanove sociološke kritike prirodno-pravnog utemeljenja osnovnih prava nije podrazumevala odbacivanje njihove individualno-subjektivne komponente. Naprotiv, ta je komponenta sve vreme prisutna kao aktivni funkcionalni subjekt građanskog društva i ustavne države i po tom pitanju je Đinđić izričit. Situacioni kontekst u kojem se ostvaruju osnovna prava je društvo, ali njihova ontološka i funkcionalna suština je i dalje zasnovana na njihovom subjektivno-individualnom karakteru (Đinđić 2013:40). Očuvanje individualno-subjektivne komponente osnovnih prava neophodno je kao predohrana protiv „razdiferenciranja” društva koje samo u pluralnosti može da bude funkcionalno i efikasno. „Opasnost od razdiferenciranja” (Die Gefahr der Entdifferenzierung) društva koje vodi njegovoj homogenizaciji je Lumanov koncept na koji se on nekoliko puta vraćao u knjizi o osnovnim pravima (Luman 1974:23-24, 135, 175, 187); Đinđić koristi ovaj teorijski koncept u kontekstu osnovnih prava, ali bez pozivanja na Lumana (Đinđić 2013:40).

Upravo u kontekstu tog straha od homogenizacije Đinđić neprestano podvlači navedeni značaj primata osnovnih ljudskih prava u ustavno-pravnom poretku. Đinđić ovom pitanju dodaje i aspekt političke kulture. Naime, smatra on, održivost funkcije osnovnih prava u konkretnom političkom sistemu zavisi u velikoj meri od političke kulture koja u tom sistemu vlada. Pod političkom kulturom političke zajednice Đinđić podrazumeva kontekst opšteg prihvatanja koncepta zaštite osnovnih prava (Pešić 2012:86-87). Takva politička kultura je preduslov nastanku građanskog društva, pluralnosti, političke demokratije, ustavnosti itd. (Đinđić 2013:38-41). Đinđić

nije bio fatalista u smislu nemogućnosti demokratizovanja društva u kojima takve političke kulture nema. On je, naime, proces sazrevanja društva posmatrao u kontekstu dugoročnih kategorija. Konkretno, u slučaju jugoslovenskog društva u drugoj polovini 80-ih godina, on je predviđao da bi bile neophodne decenije da se dođe samo do pretpostavki za formiranje političkih zajednica i to u okviru socijalističkog uređenja i najpre na nivou pojedinačnih republika (Đinđić 1988:64).

Đinđićev liberalizam koji se meni uvek činio samorazumljiv, naročito u njegovim tekstovima objavljivanim 1986–1990, ozbiljno je osporen u pomenutoj knjizi Aleksandra Molnara dovodenjem u vezu s idejama Karla Šmita. Utisak je da su i Vesna Pešić, Dunja Melčić i Mijat Lakićević u naknadnoj polemici s Molnarom mnogo toga u Đinđićevom opusu uzimali kao podrazumevajuće činjenice: od njegovog odbacivanja organske zajednice do pravilnog razumevanja njegovih koncepcija o osnovnim pravima, suverenoj diktaturi ili političkoj zajednici. U ovom radu poći ću od pretpostavke da se ništa od navedenog ne podrazumeva i da Molnarove i Đinđićeve koncepcije treba podrobno preispitati. Posebno ću se zadržati na elementima Molnarove kritike u kojoj Đinđićevu misao i delovanje povezuje s antiliberalnim i autoritarnim koncepcijama pomenutog nemačkog ustavno-pravnog teoretičara. Neposredna analiza biće koncentrisana na Đinđićevu recepciju Šmita u pitanjima vezanim za osnove funkcionisanja parlamentarne demokratije i koncepcije političkog liberalizma.

Đinđićevo insistiranje na svojevrsnoj ekskluzivnosti ustavne materije jedno je od mesta na kojima Molnar prepoznaje neposredni uticaj Šmitove ustavne teorije. Šmit je, naime, ustav posmatrao kao integralnu celinu i kao jedan apsolutni entitet čija se unutrašnja koherentnost dovodi u pitanje kada se menja putem amandmana ili ustavnih zakona u propisanoj skupštinskoj proceduri. Polazeći od takvih iracionalnih premisa, Šmit je smatrao da se svakom izmenom izvornog ustavnog teksta krnji suverenost ustavotvorne vlasti, a ustavna materija degradira na nivo običnog zakonodavstva. Jedna od opasnih implikacija takve projekcije ustava, naime nemogućnost njegove promene u okviru parlamentarnih procedura, jeste da u kriznim situacijama legitimiše i otvara prostor za tzv. delegiranu (komesarsku) ili suverenu diktaturu (Schmitt 2017:3-20; Schmitt 2014; Vinx 2015:10). Sve to zaista stoji, ali Đinđićeva formulacija koju citira Molnar (2010:266), a u kojoj se on (Đinđić) navodno opasno približio takvom iracionalnom shvatanju ustava, sadrži u sebi možda samo prizvuk Šmitovog rezonovanja: „Sudeći po načinu promene našeg ustava, ustavna moć je tu sasvim trivijalizovana. Obična, zakonodavna skupština, ovlašćena je da menja postojeći ustav i da eventualno donese novi, i za taj čin joj nisu potrebne nikakve dodatne kvalifikacije. Izuzetnost ustava, koja se, između ostalog, ogleda u tome da

ga donosi i suštinski menja samo ekskluzivni subjekt, ustavotvorna skupština, u našoj zemlji je u potpunosti razgrađena” (Đinđić 1988:113).

Teško da bi u navedenom prigovoru o nekvalifikovanoj institucionalnoj proceduri promene ustava SFRJ mnogo ustavnih teoretičara pravne države, u vreme kada je Đinđić ovo pisao, ali i danas, uočilo nešto osobeno reakcionarno, antidemokratsko, neliberalno ili šmitijansko. Naime, već površna pretraga činjenica pokazuje da u današnjoj Evropi ne postoji nijedna (!) država u EU ili van EU koja nema propisanu proceduru i kvalifikovanu većinu neophodnu za promenu ustava putem amandmana ili ustavnih zakona. U nekim zemljama je to kvalifikovana većina poslanika u narodnom predstavništvu (2/3 ili 3/5 poslanika), a u velikom broju evropskih država donošenju amandmana prethodi referendumsko izjašnjavanje građana, takođe uz određenu kvalifikovanu većinu glasova i izlaznost na biralištima (Venice Commission 2010). Đinđićevo insistiranje na ekskluzivnom (kvalifikovanom) predstavništvu koje menja ustav i na ustavotvornoj skupštini koja ga menja suštinski (tj. donosi novi ustav), ne razlikuje se uopšte od elementarnih kriterijuma ustavne procedure koji postoje od nastanka savremene parlamentarne demokratije. Na takvom ekskluzivnom predstavništvu insistirao je i Hans Kelzen, Šmitov protivnik i utemeljivač koncepcije striktnog pravnog normativizma i pozitivizma u okvirima klasične parlamentarne demokratije (Kelsen 2006:124-125). Dakle, sasvim jasno – ne stoji Molnarova tvrdnja da se Đinđić zalagao za nekakav šmitijanski, iracionalni, sankrosanktni, apsolutni karakter ustavne materije. Đinđić je samo tražio elementarnu proceduru predviđenu za promenu ustava u gotovo svim poznatim ustavnim sistemima.

Molnar na nekoliko mesta pokazuje nerazumevanje za Đinđićev koncept osnovnih prava kao temelja legitimacije ustavnosti. Kontradiktorno je što smatra da je takvo Đinđićevo opredeljenje impliciralo odbacivanje koncepta „demokratske ustavne države” (Molnar 2010:268). Pozivajući se na navedeni Đinđićev članak iz 1987, Molnar sugerise da je Đinđić u njemu „i na osnovna prava čoveka suštinski gledao kroz prizmu Šmitovog ’klasičnog prikaza’ iz *Ustavnog učenja*, tj. kao na ’sistem precizno definisanih kompetencija’ unutar ustavno-pravnog poretka nacionalne države” (2010:268). Ovde je posredi više nespornost, nego konceptualno nerazumevanje. Molnaru se, naime, potkrala greška u čitanju Đinđića, a (ne)posredno i u čitanju Šmita. U Đinđićevom tekstu se citirane Šmitove reči odnose na ograničenu državnu moć, a ne na osnovna prava. Đinđićeva rečenica glasi: „’Principijelno ograničena državna moć’ – naspram koje se nalazi principijelno neograničena sfera subjektivnih prava – ’deli se i obuhvata sistem precizno definisanih kompetencija’” (Đinđić 2013:32-33). Pod znacima navoda su prvi i poslednji deo rečenice, koji su Šmitovi, a deo između je Đinđićeva

interpolacija. Uvidom u originalni Šmitov tekst iz 1928, jasno je da se „sistem precizno definisanih kompetencija” u izvornoj rečenici odnosi na državnu moć: „die (prinzipiell begrenzte) staatliche Macht wird geteilt und in einem System umschriebener Kompetenzen erfaßt” (Schmitt 2017:126)². Đinđić ne samo da osnovna prava nije percipirao u domenu takvih striktno definisanih kompetencija, već je kao što je gore objašnjeno, sledeći Lumana insistirao na njihovoj neprestanoj reinterpetaciji i samorefleksiji društva kao preduslovu širenja prostora slobode.

Molnar, međutim, smatra da Đinđić pribegava Lumanovim koncepcijama samo instrumentalno, naime kao „najoptimalnijem teorijskom osavremenjavanju” učenja Karla Šmita, sa zadnjom namerom kompromitovanja osnova liberalnog, demokratskog poretka: „To je bila pozicija s koje je Đinđić ustrajno i konsekventno kritikovao i odbacivao ’individualističko-liberalne teorije osnovnih prava’ kao posebno loš ’praktično-organizacijski uput’ za postkomunistička društva poput Jugoslavije (Srbije)” (Molnar 2010:268). U prilog Đinđićevom navodnom antiliberalnom svetonazoru Molnar navodi elemente Šmitovih koncepcija i pojmovnog aparata koji se konsekventno pojavljuju u Đinđićevim tekstovima o jugoslovenskoj ustavno-pravnoj problematici u periodu 1986–1988. Radi se o čuvenim Šmitovim sintagma kao što su one o „čuvaru ustava”, „komesarskoj i suverenoj diktaturi” itd. Molnar Đinđića optužuje i da je u svojim rezigniranim konstatacijama o neefikasnom funkcionisanju sistema podele kompetencija grana vlasti, zapravo zagovarao odbacivanje klasične Monteskejeove doktrine (Molnar 2010:265-270). Bez namere da ovo bude apologija Đinđića kao zastupnika pluralizma, demokratskog građanskog uređenja i liberalizma u njegovom predstranačkom periodu 1986–1990, osećam se pozvanim da prokomentarišem Molnarove konstatacije, najpre povodom kritike sistema podele vlasti.

Konstatujući evidentni neuspeh striktnog razdvajanja grana vlasti, Đinđić nije zagovarao njihovo odbacivanje, već je u prvom redu konstatovao njihovu neefikasnost u zaštiti individualne slobode. Za Đinđića, poput prirodno-pravnog koncepta individualnih prava, i koncept podele vlasti je apstraktan, neempirijski, dakle fiktivni model. Konstatujući realne manjkavosti ovog modela institucionalne kontrole, Đinđić je želeo da jače naglasi značaj zaštite osnovnih ljudskih prava koja su, smatra on, poslednja društvena brana pred opasnošću homogenizovanja, tj. razdiferenciranja društva (Đinđić 2013:33-34). Molnar je u pravu kada konstatuje da je Đinđić odbacio klasičnu individualističko-liberalnu teoriju osnovnih prava,

² Đinđić (autor), izdavač ili stampar greškom je ovaj citat stavio na 186. stranu originala Šmitovog *Ustavnog učenja* iz 1929. (Đinđić 2013:33, fusnota 24). Izdanje Šmitove knjige iz 2017. je fototipsko izdanje originala iz 1929, sa identičnom paginacijom.

ukoliko to podrazumeva odricanje od prirodnopravnog utemeljenja tih prava. Međutim, tu koncepciju osnovnih prava odbacila je i pravna škola pozitivizma i normativizma, na čelu s Kelzenom (Kelsen 2006:8-13). Asocijalni, metafizički karakter prirodnopravnih postulata kritikovao je i Luman, kao što je već objašnjeno.

Povodom frekvencije pojavljivanja Šmitovih sintagmi u Đinđićevim tekstovima u predstranačkom periodu 1986–1990, treba pristupiti razdvajanju njihove instrumentalne svrhe i konceptualnog usvajanja. Naime, pomenuti Šmitovi ustavnopravni termini i definicije široko su rasprostranjeni u pravnoj teoriji u kojoj se iznova, već skoro stotinu godina, pokušava odgovoriti na neka od pitanja koja je on postavio. Šmitovu sintagmu „čuvar ustava” odmah je usvojio Kelzen u ustavnopravnoj polemici koju je imao sa Šmitom 1932 (Vinx 2015). Pitanja koja je otvorio Šmit i danas su aktuelna, ali za sud o nečijoj ideološkoj orijentaciji treba ispitati kako taj autor ili autorka odgovaraju na ta pitanja. Šmit je čuvara ustava tražio negde između komesarske i suverene diktature, tj. između Eberta, Hindenburga i na kraju Hitlera. Kelzen je u polemici sa Šmitom smatrao da samo ustavni sud može preuzimati tu ulogu (Vinx 2015:1-21). Đinđić je, takođe, u kontekstu institucionalnog sistema nedvosmisleno na strani ustavnog suda (videti gore). Nadovezujući se na Šmitovu definiciju suverene i komesarske diktature, Đinđić samostalno zaključuje da je svaki sistem koji institucionalizuje mogućnost suspenzije ili interpretacije osnovnih prava odozgo, svojevrsna diktatura, dakle bez obzira da li je čuvar ustava – ustavni sud, predsednik ili neka druga institucija pravnog poretka: „Jedini čuvar ustava koji ne ukida ustavnost jeste politička kultura političke zajednice” (Đinđić 1988:109-110).

U ovoj rečenici Molnar je naročitu pažnju posvetio Đinđićevom isticanju kulturološkog aspekta ove relacije. On je u Đinđićevoj političkoj kulturi političke zajednice pronašao Šmitovu koncepciju „političke jednakosti i homogenosti”. I ne samo to, Molnar Đinđića optužuje da je putem „kulturalizacije pitanja čuvara ustava” doveo u pitanje čitav institucionalni sistem savremene pravne države: „Problem 'čuvara ustava' time je zaoštren do besmisla: ustav može čuvati samo cela politička zajednica, homogenizovana jedinstvenom kulturom ('duhom'), i to pod uslovom da ne postoji nijedan državni organ koji bi to činio (i koji bi automatski morao biti proglašen za diktatorski).” Začuđuje ovde oštrina Molnarove argumentacije izvedene nad rečenicom koja je potpuno izvučena iz konteksta u kojem se nalazila. Naime, inkriminisana Đinđićeva sentenca svojevrsni je zaključak, koji se nadovezuje na prethodnih pet rečenica u okviru odvojenog pasusa, u kojem je Đinđić obrazlagao značaj individualnih osnovnih prava za konstituisanje i održavanje ustavnosti. Nelogično bi bilo, i u najmanju ruku neozbiljno, da tako verzirani autor kakav je bio Đinđić s teme individualnih prava u

tom istom pasusu odjednom skače na iracionalnu koncepciju homogenizovane zajednice „duha” i kulture, kako mu to pripisuje Molnar. Relacija koju Đinđić uspostavlja između osnovnih prava i „političke kulture političke zajednice” detaljno je obrazložena u njegovom članku o osnovnim pravima i ona je i u ovom mom tekstu objašnjena u jednom od prethodnih pasusa (videti gore).

Đinđićev koncept političke kulture zasnovan je na činjenici opštedruštvenog prihvatanja opravdanosti zaštite osnovnih individualnih prava u okviru određene političke zajednice. Pošto u takvoj političkoj kulturi osnovna prava nisu fiksirana, već su neprestano predmet društvene i individualne komunikacije, interpretacije, samorefleksije i postizanja intersubjektivnog konsenzusa, u jednom takvom društvu čuvar ustava je upravo ta i takva „politička kultura”, ne neka predočena homogenost zajednice duha, koju vidi Molnar. Međutim, tu još nije kraj ’zaključcima’ koje on izvodi iz te Đinđićeve sentence. Naime, naslanjajući se na svoju interpretaciju Đinđićevog koncepta političke zajednice, Molnar u produžetku otvara i neke potpuno hipotetičke kombinacije u kojima se takva zajednica može naći, kao i proizvoljna tumačenja njihovih mogućih političkih zapleta i posledica:

A ako takva homogena politička zajednica ne postoji (što je nesumnjivo bio slučaj ne samo u Jugoslaviji nego i u Srbiji), onda državnim organima i ne preostaje ništa drugo do da uđu u legitimnu borbu za diktaturu. ’Kulturalizacija’ pitanja čuvara ustava na kraju je završavala u ogoljavanju političke borbe za konkretno ovlašćenje čuvanja ustava: tamo gde nedostaje politička zajednica homogenizovana političkom kulturom, legitiman je svaki moćnik koji pobjedi svoje konkurente u borbi za interpretaciju ustava i onda počne da čuva tu interpretaciju ustava. (Molnar 2010:267).

Iako u neposrednoj tekstualnoj vezi, nije jasno da li se ovo rezonovanje zaista odnosi na Đinđićeve koncepcije, ili se radi o propratnom, nemotivisanom razmišljanju autora. Đinđić nije nigde u svojim spisima predlagao „državnim organima” da se usled nepostojanja „homogene političke zajednice” upuštaju u borbu za diktaturu, niti je legitimisao nekog fiktivnog moćnika koji pobjeđuje svoje konkurente u toj borbi. Za slučaj da se sve ovo logički nadovezuje i pripisuje Đinđiću, treba znati da je i njemu (Đinđiću) bilo jasno da politička kultura u Jugoslaviji i njenim republikama nije zadovoljavala kriterijume koji su po njemu bili neophodni za izgradnju autentičnog građanskog društva, istinskog pluralizma i potpune afirmacije individualnih prava. Kao što je ranije u tekstu već pomenuto, njegova projekcija podrazumevala je nekoliko decenija postupnog izgrađivanja takvog društva, na početku u okvirima postojećeg socijalističkog poretka. Društvo je trebalo da bude homogenizovano zadovoljavajućom integracijom

manjina i činjenicom opšteg prihvatanja principa zaštite osnovnih prava. Dakle, nikakvo legitimisanje diktature, nikakva borba za vlast, pobeđivanje protivnika i slično, o čemu piše Molnar.

Ne čudi stoga da Melčić za dobar deo ovde navedenih Molnarovih konstatacija smatra da se radi o „čistoj fantaziji”. Lakićević, takođe, uzimajući u obzir bogatstvo i širinu Đinđićevih humanističkih opredeljenja i intelektualnih i ideoloških preokupacija, nalazi da je Molnar, dovodenjem Đinđića u isključivu i neposrednu vezu sa Šmitom, „prekardašio” (2022:106-107). Vesna Pešić je u pomenutoj polemici (2010) istakla da su te Molnarove tvrdnje nategnute, tendenciozne i da proizilaze iz selektivnog čitanja Đinđićevih tekstova. Analiza izvedena u ovom tekstu, iako ograničena na svega nekoliko Molnarovih teza o šmitijanskom karakteru Đinđićevih koncepcija, potvrđuje prethodno iznete ocene o njihovoj neutemeljenosti.

Kritika „etničko-teritorijalnog” koncepta nacionalne politike u socijalističkoj Jugoslaviji

Đinđićev odnos prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji ukazuje se kao zaokruženi i koherentni sistem u njegovom disidentskom, predstranačkom periodu (1986–1990). U tom periodu on neumorno i iznova kritikuje tzv. etničko-teritorijalno načelo, koje je prema njegovom shvatanju neosnovano uzeto za osnov jugoslovenskog modela teritorijalne autonomije, tj. njenog federativnog uređenja. On podvrgava kritici osnovna avnojska načela u kojima je percepcija republičke državnosti počivala na jednoj „fikciji”, naime, na pogrešnoj pretpostavci da su jugoslovenske nacije kojima je dodeljena teritorijalna suverenost već u sebi prethodno bile uspostavljene kao „istorijsko-političke nacije”. On pritom misli na konsolidovane nacije, politički homogenizovane i sa manjinama koje su „integrisane na relativno opštezadovoljavajući način”. Međutim, Đinđićeva poenta je da je takva suverenost dodeljivana zajednicama koje nisu ni približno zadovoljavale predočene kriterijume. Etničko-teritorijalnom i etničko-nacionalnom konceptu autonomije on je u svojim spisima suprotstavljao model autonomije zasnovan na načelima zaštite subjektivno-individualnih, a ne kolektivnih prava (Đinđić 1988:12, 108-109; Đinđić 2013:214).

U uvodu svoje zbirke tekstova *Jugoslavija kao nedovršena država*, Đinđić se sa ironijom odnosi prema državnim atributima koje su republičke i pokrajinske nomenklature prisvojile za sebe: „Teška i sjajna odora državnosti” pristaje „njihovom stasu” koliko i široki ogrtač mitološkog Agamemnona njegovom ubici, omalenom Egistu (1988:8). Na drugom mestu, on proces etatizacije ovih nomenklatura vezuje za proces „refeudalizacije”. Feudalno leno je teritorijalna vlast na republičkom i pokrajinskom nivou

u kojoj nema državno-činovničkog etosa, već samo poluprivatnog odnosa sledbeništva na relaciji patron–klijent (Đinđić 1988:31). Već iz ove dve slike jasno je da je Đinđić imao, ako ne prezriv, onda sigurno kritički odnos prema prerogativima državnosti koje su subjekti federacije imali u vreme „Brionske Jugoslavije”. Prema negativnim aspektima tzv. procesa etatizacije koja se razvijala na republičkom i pokrajinskom nivou, on se odnosi kritički, na sličan način kao što su u to vreme činili pisci Memoranduma ili recentralisti u srbijanskoj partijskoj organizaciji: od Draže Markovića do Ivana Stambolića (Kamberović i sar. 2021:292, 320–341, 369).

Pojmovna i konstitucionalna zbrka socijalističke državnosti se, prema Đinđiću, nalazi i u materiji koja određuje jugoslovenski federalizam. Kao što jugoslovenska država i pored priznanja spolja, u mnogo čemu iznutra nije bila država, tako ni njen nominalni federalizam nije zadovoljavao minimum kriterijuma definicije federalizma iz domena političke teorije. Đinđić smatra da politički sistem u Jugoslaviji nikada nije uspostavio balans moći između republičkih i federalnih vlasti, kao ni delatne mehanizme njihove međusobne kontrole. S druge strane, u njemu nikad nije profunkcionisao mehanizam koji omogućuje autonomiju i istovremeno efikasno dejstvo vlasti na lokalnom (republičkom) i saveznom nivou. U prvom ustavnopravnom periodu jugoslovenskog socijalizma (1943–1966) efikasna je bila samo centralna vlast. Đinđić na nekoliko mesta ističe paradoksalnost ovog vremena u kojem je do kraja bio afirmisan princip federalnog uređenja zemlje, a Jugoslavija je bila „najunitarističkija u celokupnoj svojoj istoriji”. Uzurpacija monopola vlasti tada nije bila izvedena u ime neke etničke grupe, već u ime vladajuće partije (Đinđić 1988:25–26, 30).

Đinđićeva metaforička predstava strukture vlasti u ovom periodu (1943–1966) odgovara piramidi, koja se posle Brionskog plenuma preobražava u krug moći koji se obrazuje oko vrhova republičkih vlasti. Krug u Đinđićevoj metafori simbolizuje protok, tj. komunikaciju, koja se obustavlja kada „neko od učesnika odbije da učestvuje”. Piramidalna struktura moći se pritom iz državne centrale premeštala u republičke centre moći (Đinđić 2013:189–190).³ Ono što se u jugoslovenskoj državno-pravnoj stvarnosti obrazovalo od kraja 60-ih godina prošlog veka, kroz ustavne amandmane i donošenje novog ustava 1974, Đinđić metaforički određuje kao „slobodni pad u konfederalizam”. Federalne jedinice dobile su tada pseudodržavni karakter, a vlast na federalnom nivou gotovo u potpunosti prestala je da postoji. Umesto uspostavljanja efikasne kontrole vlasti koja bi omogućila funkcionisanje federacije, došlo je do njene „disperzije” (Đinđić 1988:25,

3 Prvobitno objavljen kao: Zoran Đinđić, „Pledoaje za Jugoslaviju”, *Stav* (26. januar 1990).

29, 31). Unutrašnje uređenje u Jugoslaviji u ovom periodu izmiče strukturnom određivanju, jer se ispoljava kroz dinamiku onoga što Đinđić naziva „projekat većitog dogovaranja” i stalnog konfederalizovanja – „konfederalizovanja koje se nikada neće i ne može završiti.” Otud Đinđićevo određenje Jugoslavije kao „nedovršene države” (Đinđić 1988:31). Sumirajući prethodne zaključke, on tvrdi da Jugoslavija nikada u svom trajanju zapravo nije bila federacija. Rigidni partijski unitarizam je posle Brionskog plenuma smenila forma nedovršene konfederacije. Đinđić zato smatra neprimerenim kvalifikacije iz 1980-ih godina o „razgradnji federacije”, koje impliciraju da je nekada u Jugoslaviji bilo federalizma (Đinđić 1988:26). Nominalno i „retorsko isticanje federalizma” bilo je potrebno, smatra Đinđić, s obzirom na užasno iskustvo Drugog svetskog rata, više kao „emocionalni simbol” nego kao delatni sistem vlasti (Đinđić 1988:27-28).

Prema Đinđićevom shvatanju, Jugoslavija osamdesetih godina nije bila nedovršena samo u velikoj perspektivi ustavnopravnih odnosa, već se ta nedovršenost ispoljavala u svakom pojedinačnom aktu saveznih vlasti koji je iziskivao saglasnost republičkih nomenklatura. Suverenost na saveznom nivou ne može postojati u sistemu koji nije predvideo mehanizme donošenja odluka za koje nema međurepubličke saglasnosti (Đinđić 1988:41, 212). Đinđićeva kritika jugoslovenskog etničko-teritorijalnog principa samoodređenja je samo konkretnija forma njegovog načelnog stava da socijalistička Jugoslavija nije bila politička zajednica po sebi. Upravo insistiranje na svakodnevnom usaglašavanju i na neprestanom konsenzusu oko svih pitanja i svih odluka ukazuje na to da Jugoslavija nije počivala na temeljnom konsenzusu. Naime, konstituisana politička zajednica počiva na opštim načelima koja su opšteprihvaćena i na koja se ne treba stalno i iznova vraćati. U takvoj zajednici propisi i odluke se donose voljom većine, a izvršna vlast ima mandat da donosi odluke u skladu s trenutnim konstelacijama okolnosti. Insistiranje na jednoglasju postoji samo u okrilju crkvenog prava, pa Đinđić sugerše da jugoslovensko insistiranje na konsenzusu ima u osnovi religiozni, tj. metafizički, a ne politički karakter (Đinđić 1988:129-140).

Međutim, Đinđić ne smatra samo Jugoslaviju za ne-političku zajednicu, već je konsekventan u tome da smatra da se ni pojedinačne jugoslovenske republike ne mogu smatrati političkim zajednicama, već u najmanju ruku tek nekom formom etno-nacionalnih kolektiviteta. Marksovo i posledično socijalističko ukidanje politike i suštinska nelegitimnost poretka u obe Jugoslavije iziskivali su vraćanje sistema u pred-ustavno stanje. Tek s konstituisanjem ovih entiteta kao političkih zajednica moglo bi se pristupiti definisanju njihovih ustavnih okvira. Nesklad i neusklađenost postoji i u nivou razvijenosti nacionalnih programa njenih nacija: „Ne samo što je Jugoslavija zakasnela država zakasnelih nacija, nego, uz to, zakasnelost

nacija nije simultana” (Đinđić 2013:190). Da stvari budu još složenije, unutar ovih zakasnelih nacija nalaze se etničke manjine koje nisu integrisane na zadovoljavajući način. Upravo iz ove manjinske perspektive, Đinđić je veoma kritičan prema jugoslovenskoj formi „teritorijalnog fiksiranja suverenosti” (2013:193).

Svakako aludirajući na socijalističku Sloveniju, Hrvatsku, Kardelja i na Ustav iz 1974, Đinđić tvrdi da je Severozapad Jugoslavije rodno mesto etničko-teritorijalnog modela federalnih odnosa. Istorijske korene ovoj pojavi on nalazi u tradiciji borbe za autonomiju koja se odvijala u okvirima habzburške carevine. Socijalistička Srbija, tj. Đinđićev Jugoistok, navodno je bila izvan ovih tokova i tek se, pod Miloševićem, priključila već formiranom konceptu koji primat daje etničkoj identifikaciji: „Niko drugi nego Severozapad, nametnuo je Jugoslaviji etnički pojam nacije. Ma koliko danas bila glasna buka koja se (sa Jugoistoka) širi oko ovog pojma, ona ipak predstavlja samo njegov eho. Izvorni zvuk, to je lako pokazati, potiče iz izvora koji se nalazi na drugom kraju zemlje (...) Severozapad Jugoslavije svoje reformske pokušaje utemeljuje prvenstveno na principu etničko-nacionalnog, a ne individualnog samoodređenja” (2013:118-121).⁴

Đinđić tvrdi da je, počev od 70-ih godina prošlog veka, dakle od uvođenja trećeg seta ustavnih amandmana, „etnički jezik” postao jedini relevantni jezik jugoslovenske politike. Oni koji ne govore tim jezikom „marginalizovani su u status neravnopravnog učesnika u komunikaciji.” Miloševićeva etnička retorika, prema Đinđiću, označava pristupanje Srbije „reformskom obrascu” i načinu komunikacije koja je u Jugoslaviji dominantna od 70-ih godina. Tzv. državno-pravno konstituisanje Srbije u 1989. samo je zaokruživanje tog reformskog obrasca koji joj je „nametnut” od Severozapada. Dinamika i eksplozivnost događaja na Jugoistoku privlače pažnju jer su promene zgusnute u kratkom vremenskom periodu u odnosu na vreme koje je pred sobom imao Severozapad (Đinđić 2013:122).

U problematici međuetničkih odnosa u Jugoslaviji, Đinđića ne napušta strepnja oko formalnog i suštinskog statusa manjina, njihovog integrisanja, ali i zaštite manjinskih prava u okvirima osamostaljenih republika i pokrajina. Sugestivnim tonom i na uznemirujući način on piše o „teroru” nad manjinama koje su predate na milost i nemilost republičkim vlastima (1988:214). Iako se Đinđić nije nikada otvoreno svrstavao uz srpske partijske (re)centraliste ili uz onaj deo „čaršije” koji je podupirao memorandumske svetonazore, sasvim je jasno da on u ovim redovima saveznu državu vidi kao jedinog kredibilnog jemca zaštite manjinskih prava. U istom tekstu

4 Prvobitno objavljen kao: Zoran Đinđić, „Ko je konzervativan u Jugoslaviji”, *Književne novine* (15. februar 1989).

on ukazuje na „pervertiranost” jugoslovenskog federalizma, koji se zloupotrebljava za „teror nad manjinama”, a iscrpljuje u međusobnoj izolaciji, udaljavanju i podizanju zidova između teritorijalnih jedinica. Sve to uprkos osnovnoj svrsi federalizma – da objedini, tj. integriše različite entitete uvažavajući njihove međusobne razlike i specifičnosti (Đinđić 1988:212-214).

Ova politički nezrela forma zajednice pod firmom suverenosti usloвила je dve sukobljene tendencije, jednu koja je pospešivala stvaranje unitarnih republičkih država i drugu koja se očitovala u odvajanju korpusa neintegrisanih etničkih manjina. Zanemarivanje kolektivnih prava ovih manjina produbljuje kod njih osećanje nesigurnosti i straha. Štaviše, u tekstu koji je objavljen marta 1990, Đinđić upozorava da će dalje održavanje postojećeg modela federalizma i zanemarivanje institucionalne zaštite manjina dovesti do iskazivanja netolerancije i etnički motivisanog nasilja usmerenog, u prvom redu, prema tim manjinskim grupama (2013:216). Institucionalni model usklađivanja individualnih prava građana, kolektivnih prava manjina i konstitucionalnih prava subjekata federacije Đinđić obrazlaže u okviru svog „pledoajea za Jugoslaviju” koji je objavljen januara 1990 (Đinđić 2013:189). Projekat je podrazumevao uspostavljanje trodomne savezne skupštine koju je trebalo da čine: 1) Veće građana, koje bi zastupalo individualna prava i interese građana, 2) Veće republika, koje bi zastupalo konstitutivna prava i interese subjekata federacije (iz kojih Đinđić isključuje autonomne pokrajine) i 3) Veće naroda, koje bi zastupalo kolektivna prava i interese etničkih grupa, većinskih i manjinskih. Uvođenje ovog trećeg predstavničkog doma trebalo je da nadilaženjem republičkih i pokrajinskih domena teritorijalne nadležnosti uvede efikasan sistem zaštite jezičkih, prosvetnih i kulturnih prava i posebnosti etničkih grupa u Jugoslaviji. Manjine bi na taj način bile sjedinjene sa maticama (npr. srpska) ili ujedinjene u izražavanju svojih interesa na čitavoj teritoriji zemlje (npr. albanska). Zaštita kolektivnih prava etničkih zajednica i manjina više ne bi bila dovedena u pitanje zbog političke nezrelosti etatizovanih republičkih i pokrajinskih unitarizama (Đinđić 2013:195-196).

Konačno, u pomenutom tekstu, Đinđić je u formi „neteritorijalnog priznavanja etničkih prava” pronašao solomonsko rešenje koje bi postojeću formu jugoslovenske federacije osposobilo u zaštiti kolektivnih etničkih prava njenih građana. Ovde dobijamo najzad i njegovu ponuđenu alternativu tako često kritikovanom etničko-teritorijalnom konceptu jugoslovenskog federalizma u njegovim prethodnim tekstovima. Naime, i pored žestoke kritike jugoslovenskog federalno-konfederalnog uređenja tokom 1986–1990, Đinđić se nije otvoreno zalagao za njegovu dekonstrukciju, niti za potpunu recentralizaciju Jugoslavije, tako da kroz sve tekstove do ovog traje jedna suštinska nedorečenost u smislu odgovora na pitanje za šta se

on zapravo zalaže. Kao da je Đinđiću, koji od 1986. u kritici jugoslovenske zbilje nastupa isključivo u formulama subjektivno-individualnog koncepta političkih prava, trebalo neko vreme da posezanje za kolektivno-identitetskim pravima prihvati kao opravdano, a institucionalni okvir za njihovo sprovođenje u datim okolnostima kao nešto što je neophodno. Tu ideju Đinđić ponavlja u tekstu „Sjedinjene jugoslovenske države”, koji je objavljen u martu 1990, dakle u vreme neposredno po osnivanju Demokratske stranke u kojoj Đinđić od početka zauzima visoke stranačke funkcije.

(Pragmatski) programski nacionalizam

Nakon što je Đinđić u januaru 1990. prihvatio opravdanost koncepta zaštite identitetsko-kolektivnih prava u političkom sistemu Jugoslavije, njegovi politički stavovi brzo su nastavili da se razvijaju u tom smeru. Sedam meseci nakon „Pledoajea za Jugoslaviju” i pet meseci posle teksta o „Sjedinjenim Jugoslovenskim Državama”, u avgustu 1990. u stranačkom glasilu *Demokratija* nalazimo Đinđićev autorski tekst u kojem obrazlaže partikularni koncept zaštite „srpskog nacionalnog interesa” (1990:13). U uvodu on tvrdi da „DS nije nacionalna partija”, naime „nacionalno pitanje za nju nije jedino političko pitanje”; takođe, DS ne smatra da se kroz prizmu nacionalnog prelamaju sva druga pitanja u zemlji. Đinđić zatim objašnjava da ozbiljnost nacionalnih problema ipak nagoni DS da se odredi prema srpskom nacionalnom pitanju. Ovaj svojevrsni manifest o srpskom pitanju u Jugoslaviji nema iracionalnih momenata, ali ima nastojanja da se kontekst kolektivnih etničkih interesa normalizuje i da mu se dâ pravo građanstva. Đinđić postavlja tri osnovna principa na kojima će DS koncipirati nacionalnu politiku, a jedan od njih je „da se nalazi u kontinuitetu s glavnom linijom srpskih nacionalnih programa koji su u poslednjih sto godina stvarani i sprovedeni u Srbiji”. Tu se, dakle, radi o nekritičkom i potpuno nemotivisanom prihvatanju političke tradicije kao opredeljujućeg modela vođenja politike. S obzirom da su svi ti programi insistirali na objedinjavanju čitavog srpskog naroda u okviru jedne države, to prema Đinđiću opravdava istovetno programsko opredeljenje DS-a. S obzirom da je srpski narod teritorijalno okupljen u okvirima Jugoslavije, Đinđić smatra da je u njegovom najboljem interesu da se ta država sačuva. Jugoslaviju dakle treba sačuvati, ne kao vrednost po sebi, nego kao državu u okviru koje se ostvaruje jedinstvo srpskoga naroda (Miletić 2022:75-76).

Između ostalog, u tom članku Đinđić oštro kritikuje govor Slobodana Miloševića od 10. maja 1990. u Pančevu. Tada je, naime, srbijanski predsednik oštro upozorio svoje imaginarne etničke i političke protivnike izvan Srbije da njihova „divljanja država Srbija neće [...] dopustiti na svojoj

teritoriji od Horgoša do Dragaša”. Milošević je ovde barem deklarativno insistirao na srbijanskom okviru srpske politike, što je odmah bilo napadnuto od tadašnje tzv. građanske opozicije. Đinđić taj stav smatra u najmanju ruku kapitulantskim: „[...] stvaranje srpske nacionalne države 'od Horgoša do Dragaša' predstavlja napuštanje, a ne afirmisanje nacionalnog interesa srpskog naroda. Ovo napuštanje obrazlaže se teško razumljivim stavom da 2/3 srpskog naroda ne mogu da svoje ponašanje i svoju sudbinu vezuju za 1/3 koja se nalazi izvan postojećih republičkih granica.” Očito je da Đinđić u ovom tekstu i o ovom pitanju želi da u javnosti ostavi utisak da zastupa radikalniji format rešavanja srpskoga pitanja od onoga koji je tada javno zastupao Slobodan Milošević (Miletić 2022:75-78, 83-84). To je bio slučaj i sa njegovim zapaljivim govorom u Narodnoj skupštini Republike Srbije. Još je Dubravka Stojanović u svom radu iz 1996. upozorila na Đinđićev nacionalistički govor u srbijanskoj Narodnoj skupštini 9. maja 1991, koji je predstavljao ekstremnu tačku u kojoj se diskurs DS-a opasno približio standardima Miloševićeve retorike: „Mi se, takođe, zalažemo za mirno rešenje ali mir pod tim okolnostima nije mir – nego kapitulacija. Ako je neko želeo mir i mislio da ga je imao pre tri ili četiri godine, onda treba da pomisli koliko je platio za taj mir” (Stojanović 1996:522-523).

Početakom 1992. Đinđić se u dva autorska teksta u beogradskom dnevniku *Borba* i novosadskom magazinu *Stav* odredio prema Vensovom planu za Hrvatsku i dolasku plavih šlemova na prostor koji je bio pod kontrolom vlasti Republike Srpske Krajine. Tekstovi su kontradiktorni kako jedan prema drugom, tako i u svojoj unutrašnjoj logici. Kroz oba teksta provejava stav o kompromitovanju srpske nacionalne ideje koje sprovodi Miloševićev režim. U tekstu koji je objavljen u martu 1992. u *Borbi*, Đinđić ističe „da ne misli(m) da je Milošević izdao srpski nacionalni interes”. On, međutim, tadašnjem predsedniku Srbije zamera što taj interes „nije shvatio kao vrednost po sebi već kao sredstvo za mobilisanje ljudi”, a za ostvarivanje nekih drugih ciljeva. Navodno, Miloševićev cilj „bio je Jugoslavija – i to socijalistička Jugoslavija”, a „Srbi” su korišćeni kao sredstvo za ostvarenje tog cilja. Umesto da traži pravo samoopredeljenja za srpski narod, Milošević je ostvarenje tog prava tražio kroz očuvanje Jugoslavije koja se raspala (Đinđić 2013:292-293).⁵

U tekstu koji je objavljen dva meseca ranije, u januaru 1992, u magazinu *Stav*, Đinđić uopšte ne pominje Miloševićevu navodnu fiksaciju Jugoslavijom kao uzrok srpskog neuspeha. Đinđić u ovom tekstu nastavlja da afirmiše pravo srpskog naroda na samoopredeljenje, opravdanost „zahteva

5 Prvobitno objavljen kao: Zoran Đinđić, „Greška bez popravke”, *Borba* (21–22. mart 1992).

koji se tiču [srpskog] kolektivnog identiteta” i legitimnost zahteva Srba u Hrvatskoj „da budu izuzeti od nadležnosti buduće hrvatske nacionalne države”, a Miloševića optužuje za pokušaj nasilnog ostvarivanja ovih u osnovi legitimnih ciljeva. Naime, nasilno prekrajanje granica, ratnohuškačka politika i odsustvo takta u međunarodnim odnosima doveli su u pitanje međunarodni ugled i kredibilitet srpskog naroda: „Dospeli smo u situaciju da se izvinjavamo što smo Srbi, da se pravdamo ili izbegavamo sve razgovore na tu temu”. U isto vreme, za Đinđića je bilo neprihvatljivo što Milošević „u njegovom predugačkom pismu Babiću nijednom rečju ne pominje pravo srpskog naroda na samoopredeljenje, svuda gde taj narod živi na kompaktnim teritorijama i sa etničkom većinom” (Đinđić 2013:286-291).⁶ Dakle, i u ovom slučaju Đinđić nastoji da svoj javni diskurs učini radikalnijim, a svoju poziciju nacionalno doslednijom od one koju je zastupao Milošević. Kolektivno-identitetski i etnički kontekst njegove politike takođe su nesporni.

Đinđićevo pristajanje uz tzv. srpski nacionalni interes poprma sve programske karakteristike u kampanji DS-a za parlamentarne izbore u Srbiji u decembru 1993. Tu kampanju je Đinđić predvodio kao nosilac liste i organizator predizbornih aktivnosti (Dimitrijević 2007:54-58). U izbornoj platformi koju je formulisao Đinđić, prva tačka je glasila „Nacionalno pitanje” i njen sadržaj je bio: „Svi Srbi u svojim državama. Krajnji cilj: savez srpskih država”. U trećoj tački naslovljenoj „Građansko pitanje”, u prvom pasusu je ponovljeno i još detaljnije obrazloženo programsko opredeljenje za formiranje saveza srpskih država (N. A. 1993a:5). Izborna kampanja DS započela je na Kosmetu posetama Prištini, Janjevu i Prizrenu. Albanci kao većinska grupa u ovoj pokrajini nisu nijednom pomenuti u tekstu koji se odnosio na ovu posetu, a koji je prenela *Demokratija*. Jedina manjinska grupa s kojom se Đinđić susreo na Kosovu bili su Hrvati iz Janjeva, a tom prilikom je istakao značaj zaštite individualnih prava („građanska i ljudska prava”) i sigurnosti svih građana u Srbiji. To je ponavljano u nekoliko navrata tokom kampanje. Zaštita kolektivnih nacionalnih prava bila je, dakle, u ovom slučaju rezervisana za većinski narod u Srbiji i za Srbe izvan Srbije, a manjinama se nudi garancija osnovnih individualnih prava.

U kampanji na Kosmetu akcenat je na demografskom snaženju ugrožene srpske etničke manjine. U duhu 19-vekovnog nacionalnog radnika ili poverenika za pitanja unutrašnje kolonizacije u monarhijskoj Jugoslaviji, Đinđić predlaže mere pozitivne diskriminacije: „Treba shvatiti da mladi stručnjaci na Kosmetu ne rade samo iz profesionalnih nego iz patriotskih razloga i Srbija mora sve učiniti da tim ljudima pomogne.” U poseti Prizrenu, Đinđić

6 Prvobitno objavljen kao: Zoran Đinđić, „Šta čeka Srbiju: Od previše do premalo”, *Stav* (24. januar 1992).

je razgovarao s rektorom tamošnje Bogoslovije Srpske pravoslavne crkve i tom prilikom izneo stav da bi deci koja izraze želju trebalo omogućiti po-
hadanje verske nastave. To je ideja koja je kasnije Đinđićevom zaslugom ili
odgovornošću bila institucionalizovana na državnom nivou (N. A. 1993b:13).

U smislu jasnog etničkog pozicioniranja, upadljivo je da je Đinđić, u
okviru predizborne kampanje za izbore u Srbiji, obišao i grad Zvornik u
ratnoj Bosni i Hercegovini (BiH), tada u okviru paradržavnog entiteta „Re-
publike Srpske”. Afirmišući srpske nacionalne aspiracije i pravo etničkih
Srba na opredeljenje, Đinđić je u razgovoru s gradonačelnikom Zvornika
istakao da je „Drina kičma srpskog naroda” (N. A. 1993b:13-14). Insistiranje
na „srpskim državama” je zgodan eufemizam jer kombinuje identitetski i
političko-teritorijalni koncept saveza. To je nameravani savez država, a ne
nekakav srpski etnički megali projekat. Đinđićeva deklarativna određe-
nja u ovoj kampanji potvrđuju Antićevo ukazivanje na elemente državnog
patriotizma i etničkog nacionalizma u politici Zorana Đinđića. U Zvorni-
ku nije bilo reči o drugim narodima BiH, niti su problematizovana pitanja
zaštite manjina u okviru tzv. RS. U predizbornim aktivnostima u mestima
u unutrašnjosti Srbije, Đinđić je nastupao s populističkim obećanjima o
državnoj intervenciji i pomoći ugroženim socijalnim grupama i granama
proizvodnje (N. A. 1993b:14-15).

Zaključak

U celokupnom vremenskom periodu kojim se bavi ovaj članak, Đinđić je
bio nesumnjivo kritički orijentisan u odnosu na doktrinu i praksu socija-
lizma na vlasti. U kritici realnog socijalizma u zemljama istočnog lagera i
jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, on je isticao prednosti zapad-
noevropskog građanskog i liberalnog poretka. Format liberalizma za koji
se on zalagao u predstranačkom periodu naslanjao se na Lumanov društve-
no-sistemski i sociološki kontekst sagledavanja osnovnih prava. Osnovna
prava ne mogu biti asocijalna i ne mogu biti fiksirana. Naime, tek proces
njihove neprestane interpretacije i njihovo podređivanje neprestanoj dru-
štvenoj samorefleksiji efikasna su predohrana protiv autoritarnih tendencija
i protiv opasnosti od razdiferenciranja društva. Neki teoretičari smatrali su
Lumanov koncept liberalizma liberalnijim od klasičnog liberalizma („libe-
ralism beyond liberalism”), dok su drugi Lumana smatrali konzervativcem
(King-Thornhill 2003:147). U tom kontekstu treba sagledavati i Đinđićev
liberalizam čije su ideološke koordinate postavljene u periodu koji je u ovoj
studiji određen kao predstranački. Uticaj koji su ustavnopravne koncepcije
Karla Šmita imale na Đinđića u tom periodu bio je često samo instrumen-
talan, u smislu usvajanja pojmovnog aparata i razumevanja odnosa između

ustavnih subjekata. Poput brojnih ustavnih teoretičara, i Đinđić pokušava da odgovori na suštinska pitanja koja je Šmit postavio, ali Đinđićevi odgovori se nalaze na različitom, često i suprotnom ideološkom usmerenju od onih koje je 30-tih godina prošlog veka birao Šmit.

U pogledu Đinđićevog zastupanja principa zaštite kolektivnih prava uopšte i etničkih prava posebno, vremenski period koji analizira ovaj članak odlikuje značajna dinamika. U predstranačkom razdoblju od 1986. do januara 1990, on je zastupao isključivo individualno-subjektivistički model osnovnih prava, uz potpuno odbacivanje koncepta kolektivnih prava. U januaru 1990. Đinđić prvi put zastupa načelo zaštite kolektivnih etničkih prava svih etničkih grupa u SFRJ. U skladu s tim, predlagao je i trodomni jugoslovenski parlament u okviru kojega bi jedan dom zastupao interese etničkih zajednica, kako većinskih i konstitutivnih, tako i manjinskih. Kao stranački funkcioner, međutim, Đinđić progresivno (ili regresivno) menja svoje koncepcije i već u avgustu 1990. formuliše i zastupa partikularni srpski nacionalni interes unutar Jugoslavije. U vreme ratova na prostoru bivše Jugoslavije, on kroz zahtev za savez srpskih država nastavlja sa zastupanjem tih partikularnih interesa. Unutar Srbije, Đinđić je takođe etnički selektivan: za vreme izborne kampanje 1993. za većinski, srpski narod, traži zaštitu kolektivnih etničkih prava, čak i mere pozitivne diskriminacije na Kosovu, dok u slučaju manjinskih grupa insistira samo na zaštiti ljudskih i građanskih prava.

Da li se kod Đinđića u stranačkom periodu radilo o programskom nacionalizmu, kako sugerišu Antić i Dimitrijević, ili o neideološkom pragmatizmu, kako to često naglašava Molnar? Moj intuitivni refleks je da se radilo o pragmatiskom programskom nacionalizmu koji se nametnuo kroz prilagođavanje biračkom telu i kroz nastojanje da DS ostane značajan i relevantni faktor na političkoj pozornici. Naime, Đinđićevo zastupanje partikularnog srpskog etničkog interesa u stranačkom periodu u takvoj je suprotnosti s njegovim liberalnim stremljenjima i sistemom humanističkih opredeljenja koja je zastupao u predstranačkom periodu, da mi se čini malo verovatnim da se ovde radilo o autentičnom ideološkom profilu Đinđića. Međutim, intuitivnim domišljanjima nema mesta u studiji koja za cilj ima da Đinđićeve političke stavove rekonstruiše na osnovu njegovih tekstova i reči izgovorenih u javnom prostoru. A s obzirom da Molnarov sud o Đinđićevom neideološkom pragmatizmu treba ograničiti na period kada je obavljao dužnost premijera, ostaje nam da prihvatimo da je Đinđić u periodu od avgusta 1990. do kraja decembra 1993. programski zastupao ideju stvaranja zajedničke srpske države na teritorijama koje su uključivale i srpske paradržavne formacije u BiH i Hrvatskoj.

Đinđićev politički kredo u predstranačkom i prelaznom periodu bio je zasnovan na glavnim premisama ekonomskog i političkog liberalizma. U

kojoj meri je on tim idejama ostao veran u nastupajućem stranačkom periodu? U kontekstu privrženosti principima ekonomskog liberalizma, Đinđić je kao stranački funkcioner DS bio nedvosmisleno na tom putu zalažući se stalno za ukidanje ekonomskih monopola, tranziciju ka slobodnom tržištu, privatizaciju društvene imovine itd. Međutim, elemente populizma u sferi socijalnih i ekonomskih problema nalazimo u njegovoj političkoj kampanji 1993, dakle prvoj stranačkoj aktivnosti DS koju je Đinđić samostalno vodio. Njegova privrženost principima političkog liberalizma, koja je nesporna u predstranačkom i tranzicionom periodu, delimično je kompromitovana programskim nacionalizmom koji Đinđić zastupa od avgusta 1990. pa do kraja analiziranog perioda. Insistiranje na partikularnim kolektivnim pravima Srba uz ignorisanje kolektivnih etničkih prava drugih grupa unutar Srbije i srpskih paradržava, dovodi u pitanje princip jednakosti građana u pravima koji je jedno od osnovnih načela političkog liberalizma.

Literatura

- Antić, Čedomir. 2012. „Nacionalizam Zorana Đinđića”. *Istorija 20. veka* 2012/2:9-20.
- Biserko, Sonja. 2006. „Zoran Đinđić i Haški tribunal”. Str. 223-248 u *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, uredila L. Perović. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Ćurgus Kazimir, Velimir. 2006. „Šum laži”. Str. 287-306 u *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, uredila L. Perović. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Dimitrijević, Bojan. 2007. *Zoran Đinđić. Biografija*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Đinđić, Zoran. 1988. *Jugoslavija kao nedovršena država*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Đinđić, Zoran. 2013. *Politika i društvo: rasprave, članci i eseji*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije i Fondacija dr Zoran Đinđić.
- Đinđić, Zoran. 1990. „Šta je to – srpski nacionalni interes?”. *Demokratija* 10–11:13.
- European Commission For Democracy Through Law, *Report On Constitutional Amendment Adopted by the Venice Commission at its 81st Plenary Session (Venice, 11–12 December 2009)*, Strasbourg: Venice Commission, 2010.
- Gligorov, Vladimir. 2006. „Ratnici i trgovci, pragmatizam i legalizam”. u Perović, op. cit., str. 142–143, 148–149, 155–156.
- Kamberović, Husnija, Milivoj Bešlin, Aleksandar R. Miletić i Adnan Prekić. 2021. „Odnosi jugoslovenskih republika i pokrajina”. Str. 311-376 u *Jugoslavija: Poglavlje 1980–1991*, uredila L. Perović. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Kelsen, Hans. 2006. *General Theory of Law and State*. New Brunswick; London: Transaction Publishers.
- King, Michael, and Chris Thornhill. 2003. *Niklas Luhmann's Theory of Politics and Law*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lakićević, Mijat. 2022. *Zoran Đinđić: Prosvet(l)itelj*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Luhmann, Niklas. 1974. *Grundrechte als Institution Ein Beitrag zur politischen Soziologie*. Berlin: Duncker & Humblot.

- Miletić, Aleksandar R. 2022. „Etnički diskurs u srbijanskom opozicijskom tisku: Demokracija i Srpska reč, 1990 – 1991.“ *Časopis za suvremenu povijest* 2022/1:65-85.
- Molnar, Aleksandar. 2010. *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita. Ustavno zlopačenje Srbije u prvoj dekadi 21. Veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Nepoznat autor (N. A.). „Izborna platforma Demokratske stranke“. *Demokratija* 10:5.
- N. A., „Šta nudi Zoran Đinđić: Vratiti veru u državu“. *Demokratija* 10:13-15.
- Perović, Latinka, ur. 2006. *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Perović, Latinka. 2006. „Uvod: Zoran Đinđić i srpsko društvo“. Str. 9-74 u *Zoran Đinđić: etika odgovornosti*, uredila L. Perović. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Pešić, Vesna. 2012. „Divlje društvo. Kako smo stigli dovdje?“. Beograd: Peščanik.
- Pešić, Vesna. 2010. „Molnarova kritika Zorana Đinđića“. Peščanik, 8. maj 2010, <https://pecsanik.net/molnarova-kritika-zorana-djindjica/> (pristupljeno 17.11.2023.)
- Schmitt, Carl. 2017. *Verfassungslehre*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl. 2014. *Dictatorship: From the origin of the modern concept of sovereignty to proletarian class struggle*. Cambridge: Polity Press.
- Stojanović, Dubravka. 1996. „Traumatični krug srpske opozicije“. Str. 501-530 u *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio N. Popov. Beograd; Zrenjanin: Republika-Vikom Grafik: Građanska čitaonica.
- Vinx, Lars. 2015. *The Guardian Of The Constitution: Hans Kelsen And Carl Schmitt On The Limits Of Constitutional Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Aleksandar R. Miletić

ZORAN ĐINĐIĆ AND THE IDEOLOGICAL CONCEPTIONS OF THE EPOCH: 1986–1993

Summary

The article reconstructs Zoran Đinđić's views on the most influential political and ideological systems during his dissident period (1986–1989) and in the initial phase of his professional political engagement (1990–1993). Through a critical examination of the existing literature, his positions were examined with respect to: the doctrine of socialism in power, (neo)liberal worldviews, and the concepts of Serbian ethnic nationalism.

Keywords

Zoran Đinđić, Carl Schmitt, Niklas Luhmann, liberalism, nationalism, socialism, Serbia, Yugoslavia